

Алекса М. Поповић*

истраживач сарадник

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

УЛОГА ПРАВОСЛАВНИХ ТРГОВАЦА У ИНТЕГРАЦИЈИ СРПСКОГ НАРОДА ТОКОМ ХВИИ ВЕКА¹

Апстракт: У раду је, на основу релевантне грађе и литературе, сагледан феномен утицаја „турских“, тј. православних трговаца са простора Османског царства у Хабзбуршкој монархији на српско национално интегрисање у ХVIII веку. Као посебно значајне, анализирани су одредбе трговинске конвенције између Хабзбуршке монархије и Османског царства од 27. јула 1718. године и као и други акти о уређењу трговине. У овом периоду, крупни трговци постали су елита српског народа, његов водећи слој, а на најзначајнијем трговинском правцу, у Моравској долини и средњем Подунављу, створен је центар српске државности у новом веку.

Кључне речи: Српски народ, Хабзбуршка монархија, Османско царство, капитулације, мировни уговори, рани нови век.

*

Тежиште трговине на Балкану се од краја ХVI века померало се са Цариграда и Софије ка Београду, Будиму и Темишвару. У ово време започиње и обнова утицаја и значаја српских православних трговаца,² док је основа извоза остала иста као и раније: жива стока, коже, тканине

*aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/ 200165).

² Због верског обележја или земље порекла, трговци са оманског тла су називани „грчким“ или „турским“ трговцима или „турским поданицима“ (Türkische / Griechische Handelsleute, turcici / graeci questores/negotiatores; Türkische Unterthanen, subditi turcici). Стога ће овде ови изрази бити коришћени као синоними за православне (у првом реду српске) трговце. Велики број српских трговаца се види и по атрибуту „Рац“ (Rascianus, Rácz, Rätz, Ráz Raitz, Ratz, Raz), који је од 1692. године постао синоним за трговца у Угарској уопште, будући да је забележен и уз имена људи за која се са сигурношћу може рећи да не припадају српском ономастичком корпусу. *Грађа о балканским трговцима у Угарској ХVIII века*, II, (прир. Славко Гавриловић),

и „турске ствари“ (*Turkischen Wahren*). Окретање трговинских путева са млетачких јадранских градова и Дубровника ка Подунављу и хабзбуршким земљама, као и релативно миран XVII век у аустро-турским односима, постали су основа јачања „турских“ трговаца.³ Већ сада су везе српских трговаца са хабзбуршким земљама постале устаљене. Трговинским уговором из 1615. године је Хабзбуршка Монархија пружила им је значајно упориште у стварању пословног круга и омогућила повезивање трговаца у обе царевине.⁴ Управо се у другој половини XVII века обликује српски трговац карактеристичан за потоњи период. Везивање Хабзбуршке Монархије за православне трговце било је и питање економске политике, у условима привредног раста средњоевропског простора у XVII веку. У унутрашњем промету Османског Царства су српски трговци све више расли, иако су у међународном промету били у малом уделу.⁵

О раније успостављеним трговинским односима и трговачким путевима, који су у новом државном систему само обновљени, упечатљиво говори значајан број речених трговаца у хабзбуршкој унутрашњој трговини на подручју Подунавља, забележен и у годинама Великог бечког рата (1683-1699), уз то и велики број података о унутрашњој трговини у ратним годинама током аустро-турских ратова.⁶ Трговина у Подунављу, поготову трговина стоком, до краја XVII века прешла је готово потпуно у руке српских трговаца. Упркос опадању сточарства у Османском Царству, порез

Царинарнице, Београд 1996, 1-3; Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан - Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969., 16-17, 32-33.

³ Велики део османских путева у Панонији и на Балкану, одржао се и у време хабзбуршке власти и у то време ови путеви су били носилац развоја трговине. Олга Зиројевић, „Мрежа турских путева (копнених и водених) на подручју данашње Војводине и Славоније“, *Историјски часопис* 34, Београд 1987, 119-129; Душан Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина, I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 145-300, 286-288; Nikola Samardžić, Radovan Samardžić, Mirjana Roter-Blagojević, *Kulturna istorija Beograda (XVIII vek)*, Београд 2014, 49.

⁴ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. Traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, proces-verbaux, virmans, berats, lettres patentes et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie*, (red. Gabriel ef. Noradounghian), tome I, 1300-1789, Paris 1897., №7, §9-10, pp. 17-118.

⁵ Рајко Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века*, Ослобође градова у Србији од Турака 1862-1867, (ур. Васо Чубриловић, Велибор Глигорић), Београд 1970, 163-179.

⁶ Поред „професионалних“ трговаца, кроз читав XVIII век се у трговини, као уносном занимању, затичу и српски официри. *Грађа о балканским трговцима у Угарској XVIII века*, I, (прир. Славко Гавриловић, Иван Јакшић, Срета Пецињачки), *Царинарнице и контумаџи*, Београд 1985., 34, Књ. 2, 263 и даље.

од 2,5% од укупне вредности је чинилац који је пресудно утицао на то да је и поред настојања да се сељаштво веже за земљу, сточарство и даље чинило висок удео сеоске привреде. Извоз живе стоке је био интензиван једино ка Хабзбуршкој Монархији, али и ту недовољно да доведе до раста цена, те је ниска цена стоке условила устаљивање трговачких путева и формирање трговачких породица.⁷

*

Карловачким миром (26. јануара 1699.) је призната равноправност пловидбе и трговине (§14) између Хабзбуршке Монархије и Османског Царства, као и важност ранијих трговинских прописа (капитулација). Све што није предвиђено мировним уговором или ранијим актима, није имало правну снагу (§15), док је изричито забрањено примање и пружање заштите трговцима који не поштују прописе, („побуњенима или незадовољницима“ - *rebelles ou mecontents*), већ су стране потписнице обавезне да исте гоне и кажњавају (§9 извода).⁸ Развој догађаја у потоњем периоду сведочи да се стране нису строго придржавале ових одредаба, из објективних разлога или партикуларних интереса, што је додатно утицало на чвршћу повезаност српских трговаца са обе стране границе. У изворима се наилази и на навод да од свих у „Немачкој“, српски трговци остварују најбољи успех у трговини, „по два, а можда и по три пута“.⁹

Трговинска питања одређена су §13 Пожаревачког мира (21. јула 1718.), а детаљно разрађена у трговинској конвенцији (27. јула 1718.), склопљеним уз поштовање начела слободне трговине сувим и водом (*par mer, par terre, et par fleuve*), нарочито Дунавом. Одређена је царина, начин плаћања, висина и путарине, поморске руте, кажњавање кријумчара, надокнада штете, регулисање сукоба, поступање у смртном случају или при бродолому, слобода вероисповести за хабзбуршке трговце у Османском Царству. Увозна такса од 3% се плаћала једино на државној граници. Иако је Порта принуђена да прихвати поменути ниску царинску стопу, није

⁷ Са насељавањем немачких ратара у Банат, српски сточари и сточни трговци су изгубили на значају, а извоз жита је од краја XVIII века постајао све значајнији. Група аутора, *Историја српског народа*, III-1 (ур. Р. Самарџић), *Срби под туђинском влашћу 1537-1699*, Београд 1994. (даље ИСН III-1), 621, 631-632; Вук Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI-XVIII век)*, Београд 1970. 175-176.

⁸ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, №16, pp. 189, 194-195.

⁹ „... et il faut savoir que ces gens font le meilleurs commerce de tous ceus qui trafiquent de l'Allemagne, un qu'ils gagneront 2. et peut etre 3. a un fraix fais. ...“. *Oesterreichische Staatsarchiv / Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsabtheilung Türkei I, Karton 191* (даље АТ-ОеStA/HHStA StAbt Türkei I, 191).

остварен циљ потискивања „турских“ трговаца, ни продор на османско тржиште.¹⁰ Одредбе ове конвенције су на снази остале до 1771. године.¹¹

Султан Ахмед III (1703-1730) је видинском и нишком паши наложио да се, у складу са мировним уговором и пратећим актима, трговци из „Немачке“ ничим не узнемиравају. Забрана се односила на „све поданике и трговце“ из Монархије, односно да „... немачки трговци не плаћају порез на њихова добра донета из својих земаља и онамо однета одавде, где се једном а на три од сто у једном месту узима и не тражи више, како је изражено у царским капитулацијама ...“¹² Гранична подручја са обе стране, нарочито хабзбуршке, била су од малог економског значаја; и у једној и у другој држави је њихов интерни промет био мали и неисплатив за потпуну интеграцију у унутрашњи трговински систем. Стога је читава Војна граница, Славонија и јужна Угарска била усмерена на увоз из Османског Царства за сопствене потребе, радије но на набавку из Горње Угарске или налседних и чешких земаља. Чак су и османски поданици, нарочито они бољег имовног стања, османску робу једноставније могли купити од хабзбуршких трговаца на самој граници, него од трговаца по унутрашњости Османског Царства.¹³

¹⁰ То и даље није значило укидање унутрашњих царина у Хабзбуршкој Монархији, које су биле отежавајућа околност у раду домаћих, такође и етнички српских, трговаца. У овом смислу, они су се у више наврата и пре овог периода жалили да унутрашње царине могу угрозити трговину. Чак је јануара 1708. године у једној жалби српских трговаца наведено да унутрашње царине могу довести до тога да трговци из Славоније и Срема, обуставе извоз према Бечу и Трсту. *Извори о Србима у Угарској почетком XVIII века*, (прир. С. Гавриловић), III, Београд 2003, №109; pp. 136-138; *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, №19, pp. 208, 212-213, 219; №20, pp. 22223, 225-226.

¹¹ Боро Бронза, *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699-1788*, Бања Лука 2012, 288-289.

¹² „... ne a germanis mercatoribus de mercibus eorum, tam ex suis regionibus allatis, quam hinc comptis, ad ditiones suas asportatis, ubi semel, et uno in loco tria per centum, juxta computum vectigal exsoluerint, que plus ultra exigatur. ...“ Дирлинг, хабзбуршки посланик на Порти, већ се жалио у овом смислу. Султан је изнео да капитулације изричито наводе да је султанова лева обала реке Олте, а да све десно од ње више није у занимању Порте, те да „Немци“ нису ничим оштећени, али да се султанови органи строго придржавају капитулација, како би се избегли неспоразуме који могу настати јер обе стране имају право на појење стокe, риболов и сл. на Олти. На другом месту, у писму нишком Осман-паши, Евгеније Савојски се 14. септембра 1724. године позивао на члан 11 Пожаревачког мира, по којем је дозвољена слобода вероисповести за римокатолике у Османском Царству, уз обострану обавезу да се поступа у складу са одредбама мировног уговора и међусобног пријатељства. AT-OeStA/HHStA StAbt Türkei I, 191, in dato 9. I 1724; fol. 81-83 (jan.1724; 13. Junii 1724), fol. 176.

¹³ Б. Бронза, нав. дело, 284; 294, нап. 961.

Након 1718. и 1739. године је улога „турског“ трговца који се укључује у српски грађански слој у Хабзбуршкој Монархији и чак ступа у породичне односе са њеним поданицима, значајно допринела развоју постојеће представе о етничком јединству српског народа са обе стране границе.¹⁴ Имајући у виду да су хабзбуршки поданици морали да плаћају и земаљске царине, таксе и малтарине, док су османски плаћали једино увозну таксу од 3, односно 5%, настојања Беча да преокрене трговински биланс у своју корист су остала без снажнијег одјека. Једно од кључних објашњења ове појаве лежи у чињеници да је луксузна роба коштала приближно исто, док су сировине у Хабзбуршкој Монархији биле скупље него у Османском Царству. У Славонији, али и другим крајевима Монархије, крупни сточни трговци, често „турски“, доводили су крда или стада прасади или телад и тамо их чували, уз куповину хране на месту, а потом утовљене продавали. За овај подухват су трговци склапали привредна друштва са месним становништвом. Са друге стране, хабзбуршки поданици су у Османском Царству уживали врло ниску правну сигурност, услед немоћи централне власти и корумпираности кадија,¹⁵ што је додатно ометало хабзбуршку страну.

Најзначајнији извозни производ хабзбуршке државне трговине према Османском Царству после Пожаревачког мира био је бакар, од чега је Монархија зарађивала ~360.000 дуката на османском тржишту. Трговински уговори о извозу бакра су често склапани са појединцима, те је, током 1730-их година, поред банатских, улога сарајевских трговаца постала кључна у трговини бакром - они су годишње преузимали ~40.000 тона бакра. Од 1737. године се ова трговина пренела на искључиво морске путеве, док је у време Марије Терезије, трговина са Османским Царством постала пасивнија, више стихијска и спонтана, нарочито копном.¹⁶ Структура двеју привреда је била таква да је Хабзбуршка Монархија имала развијенију трговину и већи извозни профит, али је у Османско Царство ишао мали део извоза, док је

¹⁴ ИСН IV-1, 298.

¹⁵ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 5-7; С. Гавриловић, „Преводи турских фермана за регулисање односа са Аустријом у другој половини XVIII и почетком XIX века“, *Мешовита грађа - Miscellanea* 19/1953, 60-63.

¹⁶ Кроз цели XVIII век је Хабзбуршка Монархија имала негативан биланс у трговини са Османским Царством. Објашњење је лежало у хијерархији финансијских приоритета у две државе: Војна граница није била трговински усмерена, а број трговаца је био мали, док Балкан није виђен као трговински занимљив, будући финансијски неспособан за пласман хабзбуршке луксузне робе. Извоз у Османско Царство је стога био ослоњен првенствено на извоз бакра, а од 1739. је и додатно опао. Чак је и сено, па и коњи за Границу, допремано из Босанског пашалука, и то кроз читав XVIII век. „Турски“ трговци, са друге стране, као трговци јефтином, али основном робом, лако су стизали до купаца. Б. Бронза, нав. дело, 290-291.

највећи део османског извоза ишао управо у Хабзбуршку Монархију. Ово је у другој половини XVIII века довело до тога да је, након више ранијих прописа, донет и патент (30. септембра 1784.) по ком је иностранна роба могла бити увожена само на велико.¹⁷

Према §2 Београдског мира (18. септембра 1739.) су све ратне и друге мање лађе на Сави и Дунаву припале Хабзбуршкој Монархији. Гарантована је слобода пловидбе, путовања и трговине за све грађане Монархије. Трговци су могли да обављају делатност на мору и копну уз царски патент и заставу на својим лађама. Плаћали су једино царину, као и француски, британски или холандски трговци, док другим дажбинама нису смели бити оптерећивани. Исто се односило и на османске поданике према Хабзбуршкој Монархији. Београдски мир у §7 први пут наводи право слободно тегљење лађа.¹⁸ После Београдског мира, царина је повећана на 5% на робу коју „турски“ трговци као своју уносе у Монархију¹⁹. Угарском намесничком већу је преко Угарске дворске канцеларије препис превода фермана којим се ове царине потврђују достављен 18. децембра 1764. године.²⁰

Са заштравањем увозних прописа у време терезијанских реформи, поготову у време Руско-турског рата 1768-1774, односно, од 1769. године, велики број „турских“ трговаца је примио хабзбуршко поданство.²¹ Стога је и наложено да се саставе спискови „... Griechen und anderen dergleichen Leuten...“²², тј. османских поданика, при чему оне који желе да остану османски поданици, треба завести у посебну рубрику османских поданика, док оне који желе да приме хабзбуршко поданство, треба разврстати у

¹⁷ Већ 6. октобра исте године, донет је патент по ком је извозна роба морала да буде означавања произвођачким жигом. *Београд и Србија у документима Архиве Земског магистрата од 1739. до 1804.*, (прир. Танасије Ж. Илић, I, (1739-1788), Београд 1973., №234-235; pp. 565-571. С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 7-8, 13, 16-17.

¹⁸ Р. Л. Веселиновић, *Пловидба Дунавом и његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове (ур. В. Чубриловић), Београд 1983., 241-242, 250-253.

¹⁹ До коначног уређења царинског питања, царина је установљена привремено на 5% 1740. године, уз ослобођење „турских“ трговаца свих осталих намета. Уговор о трговини и пријатељству којим су, између осталог, регулисане и царине, склопљен је у Цариграду 25. маја 1747. године. *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, №24; pp. 248-249; С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979, 302-303.

²⁰ С. Гавриловић, *Преводи турских фермана*, 53.

²¹ Јован Пешаљ, *Путовање и надзор у Хабзбуршкој Монархији у време просветитељства*, *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću* (ур. Drago Rokсандић), Zagreb 2014, (187-197), 191-192, 195.

²² *Београд и Србија*, №34; pp. 65.

рубрике као и остало хабзбуршко становништво, у зависности од статуса и занимања. Након пораза код Чешме (3-5 јула 1770.), султан је затражио помоћ у Бечу, што је довело до склапања трговинске конвенције 6. јула 1771. године, у замену за хабзбуршку неутралност, али конвенција није ратификована. Већ 27. јула, Дворски ратни савет је упозорио Славонску граничарску генералкоманду на изричиту наредбу од 30. јуна 1768. године, према којој није дозвољен боравак ниједном султановом поданику, осим ако не прими хабзбуршко поданство и не положи заклетву; или уколико не поседује уредан османски пасош (тескер). Да ова наредба није поштована, указује и чињеница да у Земуну нису вођене уредне евиденције османских поданика и домаћих трговаца који послују са Османским Царством.²³

Развој индустрије, тровине и промета имао значајно место у меркантилистичкој политичкој економији Хабзбуршке Монархије, при чему је један од циљева развоја домаће трговине у било потискивање „турских“ трговаца. У другој половини XVIII века је једини успех у овом смислу представљало то што је, под државним мерама, велики број „турских“ трговаца примио хабзбуршко поданство.²⁴ Зарад повећања обима трговине, 1771. године је у Бечу основана Управа за пловидбу од Беча до Земуна (*Navigations-Direktion von Wien bis Semlin*), будући да је Беч велике наде у овом погледу полагао у окончање руско-турског рата, који је требало да спремно дочека. Јачање пловидбе и искоришћавање Ђердапа је за Беч било утолико значајније што је Русија са Кучук-кајнарџијским миром 1774. године добила слободу пловидбе и трговине у Црном и Егејском мору²⁵. Хабзбуршка Монархија је 24. фебруара 1784. године од Порте добила сенет који је потврдио ранија права и одредбе о слободи прловидбе и пружао гаранције против гусарења. Два дана потом, 26. фебруара 1784., хабзбуршки интернунције на Порти је уручио ноту о прихватању сенета, а 22. априла 1784. године је у Бечу издат акт о приихватању сенета и осигурању Османском Царству третмана *најповлашћеније нације у Аустрији*.²⁶

²³ Слично се понављало и касније. Списак земунских становника, бивших султанових поданика је враћен као неажуран 16. јуна 1786. године, али је и даље, упркос ажурнијем вођењу евиденције, долазило до пропуста, те је Славонско-банатска пореска управа 2. децембра 1787. године послала у Земун списак османских поданика од којих је требало наплатити заостале таксе од 1785. године. *Београд и Србија*, №129а, 142-281-281а, 316; pp. 314-315, 338-339, 644-645, 712-714; Ј. Пеђалј, „Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku: slučaja Habzburške monarhije“, *Београдски историјски гласник*, 2/2011, 177-190.

²⁴ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 5.

²⁵ Р. Ј. Веселиновић, *Пловидба Дунавом*, 254-256.

²⁶ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, №45-47; pp. 381-386. Р. Ј. Веселиновић, *Пловидба Дунавом*, 254-256.

На интеграцију српског народа у раном новом веку утицале су и конфесионалне поделе (милети) у Османском Царству, према којима су се организовали и еснафи и стварале српске црквене општине у градовима, где су пресудну улогу имали управо трговци.²⁷ Конфесионална подела овде је спречила осипање хришћанских општина и већи замах исламизације, што је у новим околностима након 1690. године, значило и већ створену основу развоја српског трговачког слоја.²⁸ Након Велике Сеобе, Срби у Хабзбуршкој Монархији су се, а на основу Привилегија које је у периоду 1690-1695 издао цар Леополд I (1658-1705), раслојили у четири слоја: свештенички, војнички, занатлијско-трговачки (грађански) и сеоски. Осим сеоског и војничког слоја који је спадао у обичне граничаре (а ова два слоја су управо чинила највећи део народа) остали су брло брзо попримили обичаје европског цивилизацијског круга, мада се код њих и даље препознају јасни устаљени оријентални обрасци.²⁹ Језгро српског грађанског сталежа у Хабзбуршкој Монархији чинили су богати трговци и занатлије, који су асимиловали цинцарски, потом грчки, а у мањој мери и румунски елемент.³⁰ Иако је варошки слој малобројан, имао је важну улогу у народном животу.³¹

Трговци и занатлије, припадници црквених општина у Османском Царству (и народно-црквених општина у Хабзбуршкој Монархији), нису се правно издвајали из целине народа, осим што су се истицали својим економским положајем. Друштвено-политичка улога црквених општина довела је до стварања почетне основе српског националног преображаја у XVIII веку.³² Трговци, као најбогатији део српског друштва, покретљиви,

²⁷ ИСН III -1, 627, 629; В. Винавер, *Преглед историје новца*, 171-175.

²⁸ Мита Костић, *Социјално-економско формирање трговачког и занатлијског слоја грађанског сталежа од XVI до XIX века*, Клтурно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку. Одабране студије (прир. Бранимир Ђокић), том 1, Загреб 2010, 21-40.

²⁹ М. Костић, *Формирање и модернизација српског вишег друштва у Војводини у XVIII веку*, Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века. Одабране студије, (прир. Бранимир Ђокић), том 3, Загреб 2013, 133-136.

³⁰ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 74-78, 74-105, 283-292; Владан Гавриловић, *Цинцари - трговци у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, *Антика некад и сад. Значај, улога и наслеђе кроз векове* (ур. Растко Васић, Ксенија Марицки Гађански), Београд 2018, 73-80.

³¹ Тома Поповић, *Структура турског града - чаршија и махале*, Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XIX век), (ур. Славенко Терзић, Душанка Бојанић), Београд 1997, 81-86; Т. Поповић, *La „čarši“ balkanique aud XVI et XVII siècles*, *La culture urbaine des Balkans* (red. Verena Han, Marina Adamović), Belgrade 1991, 59-68.

³² Група аутора, *Историја српског народа*, IV-1, (ур. Славко Гавриловић), *Срби у XVIII веку*, Београд 1994, (даље ИСН IV-1), 457; В. Винавер, *Дубровник и Турска у*

са добрим познавањем стања у Хабзбуршкој Монархији и Османском Царству, имали су у овом процесу запажену улогу.³³

Након оснивања *Оријенталне компаније* у Бечу 1667. и 1719. године, хабзбуршке власти су биле изузетно заинтересоване за укључивање српских трговаца у своје пословање, првенствено због трговине стоком, где су српски трговци већ имали значај, располажући трговачком мрежом и уходаним путевима до произвођача - сточара. Српски трговци у Херцеговини били су врло добро повезани са сеоским кнезовима и калуђерима,³⁴ али на међународном тржишту, они у XVII веку још нису могли да угрозе стране трговце. Притом, након пада вредности османског новца током Великог бечког рата, XVIII век је обележен релативном монетарном стабилношћу.³⁵ Преображајем припадника старе блаканске чаршије и опредељење за социјално уноснија занимања, уз значајан ослонац на раније традиције, створен је српски грађански слој у Хабзбуршкој Монархији, који је, уз цркву, важан чинилац етничког јединства, што се, нарочито, огледало у другој половини XVIII и првој половини XIX века.³⁶

Залажући се за повезаност општина, православна српска црква је инсистирала на хоризонталној повезаности, која не би могла да угрози њену хијерархијску супрематију, нити да доведе у питање врховну власт

XVIII веку, Београд 1960., 66-67, 73, 127-131.

³³ Академик Васо Чубриловић је изнео да су у другој половини XVIII века, „...пре Француске буржоаске револуције, Срби били потпуно изграђена нација, која има јасан циљ пред очима и средства да се до тог циља дође“. В. Чубриловић, *Национална свест код Срба у почетку XIX века*, Први српски устанак и босански Срби, Аранђеловац 2003, 15-19, Исти, „Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века“, Зборник Филозофског факултета у Београду 5-1, Београд 1960, 163-188.; N. Samardžić i др., *nav. delo*, 69, 77-78.

³⁴ Упркос оснивању Привилеговане оријенталне компаније, извоз у Османско Царство је опадао, а увоз из њега растао. Будући еластичнији, прилагодљивији у послу и штедљивији, „турски“ трговци су остварили предност у односу на бирократизовану, трому Оријенталну компанију. Са отварањем Привилеговане оријенталне трговинске компаније се под изразом „оријентална“ подразумева сувоземна трговина преко Београда, док се под „левантском“ подразумева поморска трговина, преко Трста. ИСН III-1, 644; IV-1, 28, 119, нап. 39; Милош Ђорђевић, *Краљевство Србија 1718-1739.*, Ниш 2018, 156-161; М. Ђорђевић, Александра Васић, „Патенти као законски акти хабзбуршких царева и њихов утицај у Краљевству Србији на примеру Привилеговане оријенталне компаније“, *Пешчаник* 11/2013, 269-274.

³⁵ В. Винавер, *Преглед историје новца*, 252-254.

³⁶ М. Костић, *Формирање и модернизација*, 133-138; Дејан Медаковић, *Идеје историзма у српској графици XVIII века*, Барок код Срба (Путеви српског барока; Трагом српског барока; Барок код Срба), Нови Сад 2022, 607-617; Александар Форишковић, „Племство код Срба у Угарској у XVIII веку“, Зборник Матице српске за историју (даље ЗМСИ) 24/1981, 37-49.

и тиме дугорочно погорша народни положај. Сталешка субординација је најизраженија била на народно-црквеним саборима, где од средине XVIII века трговци преузимају превласт, јер су се грађански интереси најчешће поклапали са тежњама најширих народних слојева. Овде, наравно, не треба идеализовати однос трговаца према становништву, личне трговачке интересе и праксе и опште интересе које су трговци подржавали.³⁷ Треба, ипак, истаћи да, будући неповољно посматран од угарских власти, српски грађански слој је, уз општа трговачка, у борбу за доказивање својих права, укључивао и национална и верска питања. Како би што успешније бранило политичке и националне интересе, српско грађанство се, уз пресудну подршку Карловачке митрополије, zaloжило да, из сопствених редова, створи интелигенцију и чиновнике и тако дође до *својих* представника у власти.³⁸ Оно је настојало на световности српске културе, док је српска интелигенција формирана из трговачког и занатлијског слоја била носилац идеја просветитељства и схватања о нацији, као важних чинилаца културе XVIII века.³⁹ Трговачки слој у Будиму је у XVIII веку, због природе посла, био најобавештенији, најбогатији и најразвијенији, иако не и најбројнији у српском корпусу, што су током периода 1718-1739 успели да постигну једино још и Београдски трговци. Стога су Будимци и политички најагилнији део српског народа у овом периоду.⁴⁰

*

Крај XVIII века је српски народ дочекао територијално подељен, али културнополитички обједињен. Развој српског националног програма активно је помагала и српска јерархија, међу којом се у овоме посебно истичу патријарх Арсеније IV и митрополит Стефан (Стратимировић).⁴¹ Током овог периода Срби су обновили заједну културу и створили националну свест где је Српска револуција врхунац унутрашњих кретања XVII-XVIII века. У свим српским крајевима су се осећале тежње Првог

³⁷ ИСН IV-1, 303.

³⁸ М. Костић, *Социјално-економско формирање трговачког и занатлијског слоја*, 21-40.

³⁹ Д. Медаковић, *Историјска свест код Срба у време царице Марије Терезије*, Барок код Срба, 585-606.

⁴⁰ ИСН IV-1, 295.

⁴¹ Од пролећа 1805. године је митрополит Стефан (Стратимировић) мање активан, да се не би довео у незгодан положај код Двора. Устаници, међутим, све више сарађују са трговцима, са свештенством и монаштвом. С. Гавриловић, *Друштвено-економско стање код Срба у Хабзбуршкој Монархији од краја XVIII до средине XIX века*, О Србима Хабзбуршке Монархије, Београд 2010, 133-149; С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад 1974, 30.

српског устанка, што без изграђене целовите националне свести не би било могуће.⁴² Трговци из Земуна, Панчева и Митровице, као и заинтересованост локалног становништва за трговину, онемогућили су ефикасно спровођење трговинске блокаде коју су хабзбуршке власти током Првог српског устанка наметале.⁴³ Идеје просветитељства биле су за Србе у Угарској полазиште ка грађанској равноправности и превазилажењу племићке искључивости, прозелитизма, нетрпељивости. Стога, на основу свега што је претходно изнето, може се закључити да је појачано интересовање за прошлост, у првом реду ону која сведочи о државности, имало стварне основе и разлоге у националном питању унутар Хабзбуршке Монархије, где се српски народ, на челу са новом елитом настлом из грађанског, трговачко-занатлијског, слоја, окренуо ка интегрисању на укупном простору на којем је живео и стварању државе на националној основи, са полазиштем у просветитељству, природном праву, позивању на прошлост, црпевши легитимитет из Српских привилегија и остатака османског милетског система.

Необјављени извори:

Oesterreichische Staatsarchiv / Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatabtheilung Türkei I, Karton 191.

Објављени извори:

Београд и Србија у документима Архиве Земуског магистрата од 1739. до 1804., (прир. Танасије Ж. Илић, I, (1739-1788), Београд 1973.

Грађа о балканским трговцима у Угарској XVIII века, II, (прир. Славко Гавриловић), *Царинарнице*, Београд 1996.

Грађа о балканским трговцима у Угарској XVIII века, I, (прир. Славко Гавриловић, Иван Јакшић, Срета Пецињачки), *Царинарнице и контумаци*, Београд 1985.

⁴² Р. Самарџић, *Писци српске историје*, књ. 1; Београд 1976, 30-31; Исто, књ. 2, Београд 1981, 206, 226, 231.

⁴³ Најзначајнији трговац био је Милош Урошевић, који је постао Карађорђева поверљива особа. Команде у Банатској и Славонској граници су одбијале помоћ устаницима, како се не би увукле у сукоб. Такође, одбијале су и сарадњу са дахијама, али су одржавали добре односе и омогућавали снабдевање царских органа у Београдском и Босанском пашалуку. Прота Матеја Ненадовић је, међутим, изнео да је мајор Паул Јозеф Митесер одбио непосредну помоћ устаницима, али да није био против њиховог снабдевања, будући да „царство не може дати оружја и џебане вама, али ви нађите `каквога трговца нека вам он кријући даје“; *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, (прир. Алекса Ивић), I, Година 1804., Београд 1935, 26, 33, 100, 121, 167-168, 200; Исто, III, Година 1806., Београд 1937, 47, 172, 355, 365-368, 456-458, 462-463, 653-724; С. Гавриловић, *Војводина и Србија*, 15-16, 30, 37, 40, 49-50, нап. 157.

Извори о Србима у Угарској крајем XVII и почетком XVIII века, (прир. Славко Гавриловић,) књ. III, Београд 2003.

Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. Traites, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, proces-verbaux, virmans, berats, lettres patentes et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie, (red. Gabriel ef. Noradounghian), tomme I, 1300-1789, Paris 1897.

Славко Гавриловић, „Преводи турских фермана за регулисање односа са Аустријом у другој половини XVIII и почетком XIX века“, *Мешовита грађа - Miscellanea* 19, Београд 1989, 51-72.

Списи бечких архива о Првом српском устанку, (прир. Алекса Ивић), I, Година 1804., Београд 1935.

Списи бечких архива о Првом српском устанку, (прир. Алекса Ивић), III, Година 1806., Београд 1937.

Литература:

Александар Форишковић, „Племство код Срба у Угарској у XVIII веку“, *Зборник Матице српске за историју* 24, Нови Сад 1981, 37-49.

Боро Бронза, *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699-1788*, Бања Лука 2012.

Васо Чубриловић, „Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 5-1, Београд 1960, 163-188.

Васо Чубриловић, *Национална свест код Срба у почетку XIX века*, Први српски устанак и босански Срби, Аранђеловац 2003, 15-19.

Владан Гавриловић, *Цинцари - трговци у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Антика некад и сад. Значај, улога и наслеђе кроз векове (ур. Растко Васић, Ксенија Марицки Гађански), Београд 2018, 73-80.

Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960.

Вук Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI-XVIII век)*, Београд 1970.

Група аутора, *Историја српског народа*, III-1 (ур. Радован Самарцић), *Срби под туђинском влашћу 1537-1699*, Београд 1994.

Група аутора, *Историја српског народа*, IV-1, (ур. Славко Гавриловић), *Срби у XVIII веку*, Београд 1994.

Дејан Медаковић, *Идеје историзма у српској графици XVIII века*, Барок код Срба (Путеви српског барока; Трагом српског барока; Барок код Срба), Нови Сад 2022, 607-617.

Дејан Медаковић, *Историјска свест код Срба у време царице Марије Терезије*, Барок код Срба, (Путеви српског барока; Трагом српског барока; Барок код Срба), Нови Сад 2022, 585-606.

Душан Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина, I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 145-300.

Јован Реџаљ, „Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku: slučaja Habzburške monarhije“, *Београдски историјски гласник* 2, Београд 2011, 177–190.

Јован Пешаљ, *Путовање и надзор у Хабзбуршкој Монархији у време просветитељства*, Hrvati i Srbi u Habzburškoj Monarhiji u 18. stoljeću (ur. Drago Roksandić), Zagreb 2014, 187-197.

Милош Ђорђевић, Александра Васић, „Патенти као законски акти хабзбуршких царева и њихов утицај у Краљевству Србији на примеру Пеивилеговане оријенталне компаније“, *Пешчаник* 11, Ниш 2013, 269-274.

Милош Ђорђевић, *Краљевство Србија 1718-1739.*, Ниш 2018.

Мита Костић, *Социјално-економско формирање трговачког и занатлијског слоја грађанског сталежа од XVI до XIX века*, Клтурно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку. Одабране студије (прир. Бранимир Ђокић), том 1, Загреб 2010, 21-40.

Мита Костић, *Формирање и модернизација српског вишег друштва у Војводини у XVIII веку*, Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века. Одабране студије, (прир. Бранимир Ђокић), том 3, Загреб 2013, 133-137.

Nikola Samardžić, Radovan Samardžić, Mirjana Roter-Blagojević, *Kulturna istorija Beograda (XVIII vek)*, Beograd 2014.

Олга Зиројевић, „Мрежа турских путева (копнених и водених) на подручју данашње Војводине и Славоније“, *Историјски часопис* 34, Београд 1987, 119-129.

Радован Самарџић, *Писци српске историје*, књ. 1, Београд 1976.

Радован Самарџић, *Писци српске историје*, књ. 2, Београд 1981.

Рајко Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века*, Ослобођње градова у Србији од Турака 1862-1867, (ур. Васо Чубриловић, Велибор Глигорић), Београд 1970, 163-179.

Рајко Л. Веселиновић, *Пловидба Дунавом и његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове (ур. Васо Чубриловић), Београд 1983., 241-259.

Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад 1974.

Славко Гавриловић, *Друштвено-економско стање код Срба у Хабзбуршкој Монархији од краја XVIII до средине XIX века*, О Србима Хабзбуршке Монархије, Београд 2010, 133-149.

Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан - Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969.

Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979.

Тома Поповић, *La „čarši“ balkanique aud XVI et XVII siècles*, La culture urbaine des Balkans (red. Verena Han, Marina Adamović), Belgrade 1991, 59-68.

Тома Поповић, *Структура турског града - чаршија и махале*, Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XIX век), (ур. Славенко Терзић, Душанка Бојанић), Београд 1997, 81-86.

Тома Поповић, *Трговци муслимани у балканској трговини у XV веку*, *Историјски часопис* 33, Београд 1986, 57-82.

Summary

Aleksa M. Popović

THE ROLE OF THE ORTODOX TRADERS FOR THE SERB NATIONAL INTEGRATION DURING THE 18th CENTURY

The phenomenon of the influence of “Turkish”, i.e. Orthodox traders from the Ottoman Empire in the Habsburg Monarchy to Serb national integration during the 18th century was presented in the paper, on the basis of relevant sources and literature. The provisions of the trade convention between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire dated July 27, 1718, as well as other acts on the regulation of trade, were analyzed as particularly significant. In this period, the traders became the elite of the Serb people, its leading state, and on the most important trade route, in the Moravian Valley and the middle Danube, the center of the Serb statehood was established in the modern age.